

LALƏ MİRZƏYEVƏ ZAUR QIZI
Xüsusi internat məktəbi
2lmirzam@gmail.com

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İNDİKİ ZAMAN VƏ ONUN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Açar sözlər: Azərbaycan dili, qrammatika, indiki zaman, müqayisə

Key words: Azerbaijani language, grammar, present tense, comparison

Ключевые слова: Азербайджанский язык, грамматика, настоящее время, сравнение

Bütün dillərdə zaman anlayışı çox mühüm rol oynayır. Zaman indiki zamandan başlayır. Digər zamanlar məhz bu zamanın bünövrəsi ilə formalaşır, desək yanılmazdır. Hər bir dildəki mövcud zaman sayı bilavasitə həmin xalqın, millətin düşüncə tərzini, dünyanı dərk etməyə çalışması ilə bağlıdır. Buna görədir ki, dünyada dillərində sabit zaman sayı, forması mövcud deyil.

Zaman nəinki dilçilikdə, bir sıra elmlərin də əsas diqqət etdiyi, araşdırdığı sahələrdən biridir. Bunlardan biri də fəlsəfədir. Orada belə zamanın konkret mənalandırılması yoxdur. Bəzi filosoflar substansional, bəziləri isə relyason yanaşma ilə zamanı materiya ilə birlikdə və ya müstəqil mövcud olduğunu ifadə etmişdir. Fəlsəfədə zaman fasiləsizliklə fasiləliyin vəhdəti kimi izah olunur. Nisbilik nəzəriyyəsində belə zamanın nisbi olması, onun qravitasiya və hərəkət sürətindən aslı olaraq dəyişə biləcəyi ifadə olunub. Bütün bunlar zamanın müəyyən qədər mahiyyətinin açılmasında, onun mənalandırılmasında xüsusi rol oynayır.

Azərbaycan dilində 3 zaman forması (indiki, keçmiş və gələcək zaman) mövcuddur. Bu zaman formalarına nəzər yetirdikdə indiki zaman formasının işlənməsinə daha çox rast gəlinir.

İndiki zaman hərəkətin, fəaliyyətin, hadisənin indi, danışılan və ya məlumat verilən vaxtı icra edildiyini bildirən zaman formasıdır. Məsələn, Şagirdlər onlara verilən tapşırıqları icra edirlər., Azərbaycan ordusunun 100 illiyi münasibəti ilə qırıcılar səmanı Azərbaycan bayrağına boyayırdılar., Müəllim feilin zamanları mövzusunun şagirdlərə izah edir və s.

İndiki zamanın şəkilçisi “-ır⁴” şəkilçisidir: yazır, baxır, görür, danışırıq, bilir, yaşayır, gülür, sevinirlər, gözləyir və s.

Saitlə bitən feillərə indiki zaman şəkilçisi artırarkən “y” bitişdiricisindən istifadə edilir. Məsələn, oxu-oxuyur, qana-qanayır, yaşa-yaşayır, de-deyir və s.

İndiki zaman şəkilçisi üçüncü şəxsin təkindən başqa digər şəxs şəkilçisini qəbul edir: Görürəm, görürsən, görür_, görürük, görürsünüz, görürlər və s.

İndiki zaman şəkilçisi də əsasən feil kökünə və ya başlanğıc formasına əlavə edilir. Məsələn, baxır, yadlaşır, oturur, sevinir, bağışlayır, qoparır, danışdırır, can

<https://doi.org/10.59849/2224-9257.2024.1.261>

yandırır, oynayır və s. Lakin feilin inkar şəkilçisi istisna təşkil edir və “-ma²” şəkilçisinin saiti düşür, məsələn: yeri-yerim, gülür-gülmür, inanır-inanmır, rast gəlir-rast gəlmir və s.

İndiki zamanın şəkilçisi omonim şəkilçidir. Bu şəkilçi indiki zamandan başqa, feildən feil düzəldən şəkilçi kimi (və ya təsirsiz feildən təsirli feil düzəldən şəkilçi) də işlənir. Məsələn, qaçmaq-qaçırmaq, bitmək-bitirmək, uçmaq-uçurmaq, aşmaq-aşıрмаq, köçmək-köçürmək və s.

Dilimizdə bu qədər geniş istifadə olunan, digər zamanlar üçün bünövrə olan indiki zaman ilk vaxtlar bu formada mövcud olmamışdır. Bunu bir çox tədqiqatçılar da geniş şəkildə araşdırmışdır. İndiki zaman şəkilçisinin tarixi forması haqqında dilçilər, tədqiqatçılar bir sıra fikir bildiriblər. Buna nümunə kimi, M.Ergin türkcədə olan “-yor” indiki zaman şəkilçisinin “yürü” sözündən yarandığını bildirmişdir. M.Şirəliyev indiki zaman şəkilçisinin “a-ə + turur” şəklində yarandığını qeyd etmişdir. Eyni zamanda, türk abidələrində işlənən “yaru, yar” sözlərinin işıq, parıltı, parlammaq mənasında işlədildiyini və bu sözlərin günəşin doğması ilə bağlı olduğunu qeyd etməklə, indiki və gələcək zaman şəkilçilərinin yaranmasında bu sözün rolu olduğu qeyd edilir. [3.s.515]

Azərbaycan dilinin indiki zaman formasını digər dillərin indiki zaman formaları ilə müqayisəsinə diqqət yetirək.

İndiki zamanla bağlı Türkiyə türkcəsinə nəzər yetirdikdə dilimizlə oxşar və fərqli tərəflərinin olduğunu şahidi olarıq. Belə ki, türkcədə bizim dilimizdən fərqli olaraq indiki zaman şəkilçisi “-yor” və “-mekte²” şəkilçisidir. Türk dilində olan geniş zaman forması isə bizim dilimizə uyğundur. Yəni türk dilində qeyd edilən geniş zaman şəkilçiləri “-ır, -ir, -ur, -ür, -ar, -ər, -r” şəkilçiləridir. Göründüyü kimi, “geniş zaman” deyilən zaman formasının şəkilçilərinin çoxu bizim indiki zaman şəkilçimizə oxşayır. Lakin türkcədə geniş zaman o zamana deyilir ki, o mahiyyətində, özündə hər üç zamana aid olsun. Yəni, geniş zaman özündə indiki, keçmiş və gələcək zamanı birləşdirir.

Qeyd edilən hal Azərbaycan dilində də müşahidə olunur. Məsələn, Vətən uğrunda canını fəda edən şəhidlər ölmür., Həyat davam edir., Zaman keçir, insanların həyata baxışı dəyişir və s. Lakin bu hal türkcədəki kimi “geniş zaman” başlıqlı müstəqil bir zaman forması kimi dilimizdə özünü göstərmir.

Türkiyə türkcəsinin indiki zaman şəkilçisinə oxşar olan, yəni o şəkilçilərə bənzəyən şəkilçi kimi “-er, -or, -ör” şəklində Azərbaycanın qərb dialektində (həmçinin Qazax və s. ləhcəsində) işlənmə halını da qeyd etmək olar. Məsələn, aleram, bilərəm, gələrəm və s.

Bütün bu xüsusiyyətlər, Türkiyə türkcəsi ilə Azərbaycan dili arasındakı tarixi eyniliyi ifadə edir. Bu isə təbiidir. Çünki Azərbaycan dili və Türkiyə türkcəsi oğuz dilləri ailəsinə daxildir.

<https://doi.org/10.59849/2224-9257.2024.1.261>

Türkmən dilinə diqqət etdikdə bu dildə də feilin 3 zamanı olduğunu görürük. (Hazırkı zaman, gələcək zaman (naməlum gələcək zaman, məlum gələcək zaman), ötən zaman). Bu dildə indiki zamana “hazırkı zaman (hazırkı zaman)” deyilir.

Türkmən dilində hazırkı zaman müxtəlif formalarda özünü göstərsə də (ümumi hazırkı zaman, anyk (əmin, qəti) hazırkı zaman, çaklama (təxmini) hazırkı zaman, hazırkı-ötən zaman), əsas olaraq indiki zaman “-yar,-yər (-ýar, -yär)” şəkilçisi ilə düzəlir. Məsələn, okaýaryn-oxuyuram, gelyär-gəlir və s. İnkari isə “-ma, -me” ilə düzəlir (okamaýarlar-oxumurlar). Eyni zamanda Azərbaycan dilində, türkcədə olduğu kimi bəzən indiki zaman öz məzmununu dəyişə də bilər. Məsələn, suw akýar (su axır), çaga dogulýar (uşaq doğulur) və s. burada indiki zaman geniş zaman xüsusiyyəti daşıyır.

Azərbaycan dilində feilin əmr forması müəyyən mənada indiki zamanla bağlıdır. Çünki əmrin, xahişin deyilən anla əlaqəli olması məntiqən də gərəklidir. Bu hala bənzər və bunu indiki zamanın bir forması kimi mənalandırmaq türkmən dilində mövcuddur. Həzırkı zaman- indiki zamanın “anyk zaman” da bir sıra uzun tələffüz edilən sözlər vardır ki, onlar müxtəlif şəxs şəkilçiləri ilə işlənərək indiki zaman yaradırlar. Məsələn, du:r, oty:r, ýaty:r və s.

İndiki zaman şəkilçisi Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, flektiv dil qrupuna (tipinə) daxil olan ingilis dilində indiki zaman şəkilçisi, hissəcikləri, sözləri mövcuddur. Bu dildə indiki zaman özü də yalnız danışılan zamanda icra edilən fəaliyyət barədə məlumat verilmir, o işin qeyri-müəyyən zamanda olduğunu (yəni bir növ türkcədə geniş zaman kimidir, hər zamanı birləşdirən bir zaman formasıdır), işin danışılan zaman icra edilməkdə olduğu, danışılan zaman işin bitmiş olduğu, məlumat verilərkən çoxdandır davam edən işin bitməsini bildirir. Məsələn, Günəş şərqdən çıxır.-The sun rises in the East. (indiki qeyri-müəyyən və ya geniş zaman)., Müəllim danışmaqdadır.- The teacher is speaking about something. (indiki davam edici zaman). Digər indiki zaman formaları isə dilimizə tərcümədə indiki zamanda işlənir. Məsələn, Mən bu filmi görmüşəm.-I have seen this film.

İngilis dili bütün indiki zamanla əlaqəli fəaliyyətləri ifadə edən və bunu zaman şəkilçisi, hissəciyi ilə detallı ifadə edən bir dildir.

İngilis dilində hərəkətin, fəaliyyətin indiki zamanla əlaqəsini göstərmək baxımından indiki zaman forması mühüm rol oynayır. Lakin ingilis dili ilə türk dillərinin zaman formalarını müqayisə etdikdə, baxmayaraq ki bu dildə indiki zaman formasının bir çox formaları var, amma bu dili insan ömrü ilə göstərsək, uşağa öyrədərcəsinə bir zaman forması olduğunu görürük. Çünki sanki qarşıdakı bir uşaqmış kimi zamanı çox detallı izaha gərək duyan bir dil olduğunu görürük. Lakin türk dillərində forma asan olsa da, indiki zamanla bağlı dəqiq fəaliyyəti, işi qarşı tərəfin detallı bilməli olduğunu, anlamalı olduğunu bilərək fikrimizi ifadə edirik. Yəni bizim dialoq tərəfdaşımız yetkin biriymiş kimi davranır, fikrimizi buna uyğun ifadə edirik. Məsələn, biz “Şəhidlər ölmür”.-deyərkən Şəhidlərin indi ölməsindən

<https://doi.org/10.59849/2224-9257.2024.1.261>

danışmırıq, bu öz məzmununda dəyişməz olduğunu, dünəni, bu günü, sabahı özündə əhatə edəcək bir fəaliyyət olduğunu bilir və bunu xüsusi bir zaman forması kimi ifadə etməyə gərək duymuruq. Çünki bizim dialoq tərəfdaşımız bunun fərqiindədi və bu düşüncə tərzini, dünyanı mənalandırma forması o, dili mənimsəyəndən ona aydındı.

Digər bir nümunə, “Uşaqlar rəsm çəkirdilər”. -Bu cümlədə zaman indiki zamandır. Lakin “idi” hissəciyi işləndiyi üçün biz onun indi deyil, bir müddət əvvəl olduğunu və ya bir müddət əvvəl işini icra edildiyini, bizim onu indi məlumat olaraq çatdırdığımız ifadə olunur. Yəni indiki zamanı necə mənalandırmaq lazım olduğunu ifadə edəcək bütün keyfiyyətlər, xüsusiyyətlər dilimizdə öz əksini tapır.

Altay dil ailəsinin üzvü olan Koreya dilində isə Azərbaycan dilində olduğu kimi üç zaman forması mövcuddur. Bunlardan biri də indiki zamandır. Bu dildə də hərəkət və ya hadisənin indiki zamanla bağlılığı əsas diqqət mərkəzində saxlanılır və indiki zaman üç şəkilçi forması ilə düzəlir.

1.-는다\ -는다(-nında, -nda). Birinci variant sonu samitlə bitən, ikincisi isə saitle bitən feillərə əlavə olunur. Məsələn, 간다-gedir, 먹는다-yeyir.

2.-어아여 və ya -어아여 요 (-eoyo, -ayo, -yeoyo). Birinci variantla ikinci variantın bir fərqi var ki, birinci variant öz həmyaşıdların, özündən balacalarla danışarkən istifadə edilir. İkinci variant isə yad insanlarla, özündən böyüklərlə danışarkən istifadə edilir. Həmçinin bu dildə bizim dildə mövcud olan ahəng qanunu kimi bir hal özünü göstərir. Yəni söz sonuna əlavə olunan şəkilçidəki sait feilin son saitinə uyğun əlavə olunur. Məsələn, 알아\ 알아요- bilirəm.

3.-습니다 və ya 습니다(-bnida, -sıbnida). Birinci saitle bitən, ikinci samitlə bitən feillərə artırılır. Çox yüksək hörmət ifadəsidir, əsasən dövlət dairələrində, sənədlərdə işlənir. Məsələn, 봅니다-görür, 먹습니다-yeyir. Gündəlik də istifadə oluna bilir, lakin günlük danışılarda daha çox ikinci forma çox işlənir.

Koreya dilində türk dillərindəki kimi hörmət məzmunu olduqca geniş çəkildə mövcuddur. Lakin bu dilin fərqli xüsusiyyətlərindən biri şəxs sonluğunun olmamasıdır. Yəni “yeyir” feili bütün şəxslərdə eynidir.

İndiki zaman məzmununu ifadə edən “-maqda²” şəkilçisi də mövcuddur. B.Xəlilovun, M.Hüseynzadə bunu feilin təsriflənən forması-davam forması kimi qeyd etmişdir. Türkiyə türkcəsində bu indiki zaman (şimdiki zaman) daxilində verilir. Eyni zamanda ingilis dilində bu davamedici zaman (continuous tense form) kimi, koreya dilində də bu xüsusi zaman forması kimi göstərilməsə də, Azərbaycan dilində (eləcə də Türkiyə türkcəsində) olduğu kimi -maqda² mənasını ifadə edən -고 있다-dan istifadə olunur.

Ümumiyyətlə, indiki zamanın müqayisəli təhlili nəticəsində türk dilləri və koreya dili arasında xeyli bənzərliklər olduğu müəyyən edilmişdir. Lakin ingilis dili ilə bu bənzərlik nisbətən azdır. Türk dillərində şəkilçi az, məzmun geniş olsa da, ingilis dilində zaman şəkilçisi, forması məzmun sayı qədər olduğunu görürük. Bu isə

türk dillərinin daha zəngin inkişaf yolu keçdiyini, daha qədim olduğunu bir daha sübuta yetirir.

Ədəbiyyat

1. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili (morfologiya). Bakı, 2007
2. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası II hissə. Bakı, 2016
3. Tanrıverdi Ə. "Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası" Bakı, 2017
4. Həzyrky zaman Türkmən dili "Morfologiya" Aşgabad, 2015
5. Z.Hacıyev "Fəlsəfə" Bakı, 2012
6. Nergis Biray "Türkmən türkcəsində övnek bölekler" Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 4/3 2015 s. 955-994, TÜRKİYE
7. <https://talktomeinkorean.com/>
8. <https://www.howtostudykorean.com/>

LALƏ MİRZƏYEVA

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İNDİKİ ZAMAN VƏ ONUN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Xülasə

Zaman indiki zamandan başlayır. İndiki zamanın işlənmə xüsusiyyətləri digər zamanlarla müqayisədə daha sadədir. İndiki zaman insana ən yaxın zaman olduğu üçün onun ifadəsi sanki daha konkretir. Çünki hadisələr indiyə bağlıdır və hadisəni, fəaliyyəti danışan, xəbər verən şəxs sanki o hadisələrin birbaşa iştirakçısı, şahididir.

Məqalədə indiki zaman əhatəli şəkildə araşdırılmışdır. Azərbaycan dilində indiki zamanın xüsusiyyəti, onun tarixi forması izah olunur. İndiki zaman Türkiyə türkcəsində, Türkmən dilində, ingilis dilində, Koreya dilində necə olması nümunələrlə göstərilmişdir. Araşdırma əsasında türk dillərində və Koreya dilində indiki zaman formasının sadə, lakin əhatəli olduğu qeyd edilmişdir. Lakin flektiv dil olan ingilis dilində indiki zaman göstəricilərinin olduqca geniş olduğu bildirilmişdir. Bu türk dillərinin daha formalaşmış, yetkin bir dil olması ilə bağlıdır.

Nəticə olaraq, indiki zamanın təhlili zamanı Azərbaycan, Türkmən, Türkiyə türkcəsi, Koreya dili arasında bənzərliklər olduğu bir daha sübut edilmişdir, göstərilmişdir.

LALA MIRZAYEVA

PRESENT TENSE FORM IN THE LANGUAGE OF AZERBAIJAN AND ITS COMPARISON SUMMARY

The time starts from present time. The present tense is so similar more than other tense forms. The present tense is more concrete and it is clear for humans. Because person speaks about something who has shown, heard or lived it.

Present tense form has been researched very comprehensively in article. There has been explained present tense form and its historical form in the Azerbaijan language. Present tense form has been shown with examples in Azerbaijan, Korean, Turkish, English and Turkmen languages in article. It has been determined that Korean and Turkish languages have easy present tense form but it is so meaningful and deep. The English language which it is flexible language has many present tense forms. It has shown that the Turkish languages are so ancient language.

In conclusion, Azerbaijani, Turkmen, Turkish and Korean languages have been determined, shown some similarities about present tense form.

ЛАЛА МИРЗОЕВА

**«НАСТОЯЩЕЕ ВРЕМЯ» НА АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ И ЕГО
СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ
РЕЗЮМЕ**

Времена начинаются с «настоящего времени». Функции обработки «настоящего времени» более просты, чем у других времен. Настоящее время – самое близкое человеку из времен. По-этому его выражение как будто бы более конкретное. Потому что, действия связаны с настоящим и повествователь этих событий, действий как будто их прямой участник, свидетель данных событий.

В данной статье «настоящее время» исследовано всесторонне. Объясняется характеристика «настоящего времени», его историческая форма. «Настоящее время» показано на примерах на Турецком тюрском, на туркменском, на английском, на корейском языках. Во время исследований было отмечено, что на тюрском и корейском языках простое, но более всестороннее. Но будучи флективным языком, на английском языке показатели настоящего времени имеют более широкий спектр. Это связано с тем, что тюрские языки более сформировавшиеся, зрелые языки.

Как итог отметим, что во время исследования «настоящего времени» было доказано и показано сходства между Азербайджанским, Туркменским, Турецким тюрском и корейским языками.

Rəyçi: F.f.d., dos. Fidan Abdurrəhmanova Nizaməddin qızı